

Impact Factor: 6.017

ISSN: 2278-9529

GALAXY

International Multidisciplinary Research Journal

Special Issue on Tribal Culture, Literature and Languages

National Conference Organised by
Department of Marathi, Hindi and English

Government Vidarbha Institute of Science and
Humanities, Amravati (Autonomous)

13 Years of Open Access

Managing Editor: Dr. Madhuri Bite

Guest Editors:

Dr. Anupama Deshraj

Dr. Jayant Chaudhari

Dr. Sanjay Lohakare

www.galaxyimrj.com

About Us: <http://www.galaxyimrj.com/about-us/>

Archive: <http://www.galaxyimrj.com/archive/>

Contact Us: <http://www.galaxyimrj.com/contact-us/>

Editorial Board: <http://www.galaxyimrj.com/editorial-board/>

Submission: <http://www.galaxyimrj.com/submission/>

FAQ: <http://www.galaxyimrj.com/faq/>

आदिवासी लोकसाहित्यातील: म्हणी

प्रा. डॉ. गणेश शरदराव वैरागडे

मराठी विभाग प्रमुख,
श्री वसंतराव नाईक महाविद्यालय, धारणी,
जि. अमरावती.

प्रस्तावना :-

भाषा हे मानवी संपर्क व संस्कृती वहनाचे महत्त्वाचे माध्यम आहे. भाषेतील साहित्यातून त्या समाजातील चालीरिती, परंपरा, श्रद्धा, संस्कार, संस्कृतीचे एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीपर्यंत त्या बोलीतील अनेक साहित्यविषयक घडामोडी हस्तांतरित होत असतात. त्यामध्ये आदिवासी भाषा किंवा बोलीमधून कथा, गाणी, नाटके, म्हणी, शिव्या, वाक्प्रचार उखाणे इत्यादी मौखिक इतिहासाची माहिती मिळते. मेळघाटसारख्या अती दुर्गम भागातील आदिवासी भाषांद्वारे हजारो वर्षे दडपल्या गेलेल्या किंवा दखलही न घेतल्या गेलेल्या भाषेतील वाङ्मयविषयक विविध कलात्मक प्रकारांच्या इतिहासाची पुनःमांडणी करता येते.

शेकडो वर्षे इतर आधुनिक समाजापासून अलिप्त राहिलेले मेळघाटमधील कोरकू, गोंड, भिलाला व मोंग्या या आदिवासींचे सांस्कृतिक संचित आदिवासी भाषेतील वैविध्यपूर्ण वाङ्मयीन कलाविष्कारामुळे समजण्यास मदत होते. त्यातीलच एक संवादरूपी साहित्य म्हणजे 'म्हणी' होय.

मेळघाटमधील आदिवासी बोलीतील 'म्हणी':-

मेळघाट म्हणजे आदिवासींच्या विविधांगी संस्कृतीचे माहेरघर कोरकू, गोंड, भिलाला व मोंग्या समाजातील लोकगीतांचे साहित्यभांडार, घनदाट जंगल, उंच पहाडी प्रदेश व दऱ्या खोऱ्यांचे विश्वअशा या तिजोरीत आदिवासी जमातींनी आपली सर्वांगसुंदर मानवतावादी संस्कृती आपल्या मौखिक साहित्यरूपी वाङ्मयभांडारात साठवून ठेवली. त्यामध्ये स्त्रियांच्या लोकगीतरूपी, भावनांनी ओतप्रोत भरलेला साहित्यरूपी कलश कितीही रीता केला तरी तो अगणित भावगीतांनी भरलेलाच दिसतो. यातच मेळघाटमधील आदिवासींच्या सर्वांगसुंदर साहित्यात मोलाची भर पडते ती आदिवासी बोलीतील 'म्हणींची'. म्हणींनाच मेळघाटमध्ये 'कहावते' म्हणतात.

“कमीत कमी शब्दात मार्मिकपणे विदारक सत्य प्रकट करणारे वचन म्हणजे म्हण होय”. म्हणी त्या-त्या समाजाचे श्वास, निश्वास असतात. तो समाज कुठल्याही परिस्थितीत जीवन जगत असो. कुठल्याही माध्यमातून आदिवासी समाजातील मौखिक साहित्य हे जन्माला येतच असते. म्हणी ह्या सुद्धा त्या जीवनातून उमलतात. मातीतून फुलतात, पूर्वानुभावातून त्याचा उगम होतो, परंपरा व संस्कृतीचा पाळणा त्यांना जोजावतो, जेव्हा ती जनमान्य व लोकमान्य होऊन सार्वत्रिकतेचा शिक्का तिवर उमटतो तेव्हा ती जिवंत व अस्सल साहित्याचा एक भाग बनून जाते.”^{११}

एखाद्या व्यक्तीच्या वागण्या-बोलण्यातील दोष दाखवितांना तिच्यातील गूण अवगुणावर बोट ठेवतांना म्हणींचा वक्त्रोक्तीसारखा वापर केला जातो सातपुड्यांच्या कुशीत वसलेल्या मेळघाटमध्ये आदिवासी समाजातील वृद्ध स्त्री पुरुषांनी त्यांना आलेल्या जीवनानुभवातून अनेक मार्मिक म्हणींची निर्मिती केलेली आहे. आदिवासी जमातीतील मंडळींना सुद्धा हा अनुभव आलेला आहे की, ‘सरळपणे एखाद्याचे दोष दाखवले किंवा त्याच्यावर आपण रागावलो तर त्याला वाईट वाटते. बोलणाऱ्याबद्दल त्या व्यक्तीच्या मनात अप्रीती निर्माण होते, असे होऊ नये म्हणून बोलणारा चतुर आदिवासी माणूस बोलतांना म्हणींचा वापर करतो.

म्हणीतील अनुभव हा असा एका व्यक्तीने घेतलेला असला तरी तो त्या समाजात राहूनच घेतलेला असतो. त्या व्यक्तीचा अनुभव त्या समाजाचा प्रातिनिधिक अनुभव म्हणून म्हणीत येतो. त्यामुळे लोकसाहित्यातील मौखिक 'म्हण' ही एका व्यक्तीची निर्मिती असली तरी ती सर्वांना प्रिय

होते व सर्वांच्या मुखीबसते. पुढे तर ही म्हण कोणी तयार केली हे लक्षात सुद्धा येत नाही. मेळघाटमधील कोरकू, गोंड, भिलाला व मोंग्या यांचे साहित्य हे तर शब्दबद्ध न झाल्यामुळेच ते मौखिक आहे. त्यातील म्हणी ह्या मौखिक स्वरूपातच आहे. ऐका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे त्या हस्तांतरीत होत असतात. अशाप्रकारे मौखिक पातळीवरून लोकपातळीवर येणाऱ्या म्हणी त्या-त्या बोली आणि समाजाचे धन होऊन जातात. आणि त्या कोणत्याही बोलीतील म्हणीतून ती बोली बोलणाऱ्या समाजाचे लोकजीवन प्रतिबिंबित करतात.

अनेक पीडयापासून मेळघाटमधील रानावनात, डोंगरदऱ्यात वास्तव्य करणारा, शिकार, लाकूडकाम, मासेमारी, शेती, पशुपालन यासारखी कष्टाची कामे करून आपली उपजिविका भागविणारा सात **पुड्या**तील मेळघाटमध्ये वसलेला आदिवासी समाज, त्यातील कोरकू, गोंड, भिलाला व मोंग्या यांच्या बोलीतील म्हणींमधून संपूर्ण आदिवासी जीवनाचे प्रतिबिंब उमटलेले आहे. आटोपशिरपणा, लयबद्धता, सूत्ररूप मांडणी, अनुभवसिद्ध शहाणपण व विदारक वास्तवाचे दर्शन हे मेळघाटमधील आदिवासी बोलीतील म्हणीचे विशेष सांगता येईल.

अनुभवातून आलेले शहाणपण, विचार हा जरी म्हणींचा आशय मानला तर भाषाशैली, मांडणी व रचनाविशेषावरून म्हणींचा आकृतीबंधही लक्षात येतो. वैशिष्टपूर्ण लकबींच्या रचनेची वैशिष्ट्य घेऊन आलेल्या आदिवासी बोलीतील म्हणी आपल्यातील भाव-सौंदर्याचे दर्शन कशाप्रकारे घडवितात हे पाहणे हा आनंददायी अनुभव मेळघाटमधील आदिवासीचे लोकसाहित्य अनुभवतांना येतो.

मेळघाटमधील आदिवासींच्या बोलीतील म्हणीचे सौंदर्य न्याहळत असतांना 'आखे कानाम, जाय रानाय' ही अशीच एक म्हण समोर येते याचा अर्थ असा की सांगितले कानात आणि जाय रानात' कारण आदिवासींचे संपूर्ण जीवनच जल, जंगल आणि जमीनीशी निगडित आहे. या म्हणीत राणाचा संदर्भ येतो. परंतु म्हणीचा खरा अर्थ हा आहे की येथे पूर्णपणे ऐकून न घेता वेगळीच कृती करण्याच्या वृत्तीवर प्रकाश पडतो.

याप्रमाणे मोर, हत्ती, कोल्हा असे प्राणी असलेल्या अनेक म्हणी मेळघाटमधील आदिवासींच्या बोलीतून दिसून येतात. जसे 'मोर मायीन घोर केयो - मोर मारून घोर केला. त्याचप्रमाणे जंगलामध्ये सागाचे वृक्ष मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे त्या संदर्भात सुद्धा - 'हांगा लाकडाल आग नाय', नोकटा महाल लाज नाय - सागाच्या लाकडाला आग नाही **नकटीपणा**ला लाज नाही.

मेळघाटमधील भिलाला गोंड व कोरकू या आदिवासी जमातींचा प्रमुख व्यवसाय शेती आहे. त्यामुळे शेतीसंदर्भातील अनेक म्हणी जसे - 'जाडो पोय ताहा। खेतलो पोय निंगे। पातलं पोय ताहा। गाडो पोय निंगे'

दाट पेरलं तर पोतभर पिकतयं, पातळ पेरल तर गाडीभर पिकतयं त्याचप्रमाणे 'जेहकी काम तेहकी दाम' - जसे काम तसे दाम. 'जेहकी पोय तेहकी उभे'- पेरले तसे उगवते. मनुष्य स्वभावाचे विविध नमुने दाखविणाऱ्या म्हणी सुद्धा आदिवासी कोरकू, गोंड या बोलीमध्ये विशेष करून आढळतात. अशीच एक म्हण 'आबो दे खान नही तो काट काढ' म्हातारा दाखव नाही तर श्राद्ध कर. त्याचप्रमाणे मोग्यांच्या बोलीमधील 'जागो दिने दोगो दिदो' ज्याला जागा दिली त्यानेच दगा दिला.

मेळघाटमधील आदिवासीमध्ये भावजई विवाह, दीर विवाह किंवा साली विवाह असे विवाहप्रकारही काही प्रमाणात दिसतात. अशा प्रसंगाचे वर्णन करतांना बोली भाषेत काही गमतीदार म्हणी दिसतात त्यात 'याहाकी सोडीन, जीजीही ते अयी', 'आई सोडून मावशी जवळ केली' असा या म्हणीचा अर्थ होतो.

या प्रकारच्या अनेक प्रासंगिक म्हणी मेळघाटमधील साहित्यसंपदेत दिसून येतात. वास्तव जीवन दर्शनाबरोबरच आदिवासी जनजीवनाच्या संस्कृतीचे दर्शनही या बोलीतील म्हणीतून दिसून येते. नेहमी कष्टाची कामे करणारा मेळघाटमधील आदिवासी आपल्या कामाचा शीण घलविण्यासाठी सांस्कृतिक सण-उत्सवात रंगून जातो. समूहजीवनात आनंदाचा अनुभव घेतो. मद्य, मास आणि नृत्य हे आदिवासींच्या सांस्कृतिक जीवनाचा एक भागच आहे. मद्य आणि नृत्य या संदर्भात काही म्हणी अशाही दिसतात. 'जेहकी साकली तेहकी नाचे' प्याली तशी नाचनार. अनेक सण व उत्सवा मध्ये

पुरुषांप्रमाणे स्त्रिया सुध्दा मद्याचा आनंद घेतात. अतिमद्यपानाचे दुष्परिणामही या म्हणींनी नजरेआड केले नाही. 'साकला मा पाकडा डा. जास्त पिल्याने डोळे लागतात' बरेचदा व्याह्यांचे झगडेही होतात. कालांतराने भांडणारे व्याही नंतर एकत्रही होतात आणि गावकऱ्यांत झालेले मतभेद कायम असतात. या संदर्भात- 'बेनी विवाह एकटा. आखा गाव नोकटा' दोन्ही व्याही एकटं आणि सार गाव नकटं.

अशा अनेक म्हणी हे सातपुर्ण्यातील मेळघाटमधील आदिवासी समुहाचे मौखिक साहित्यधन आहे. जगातल्या अनेक भाषांसारखेच आदिवासी बोलीतील म्हणी समाज, संस्कृती वा राना-वनाच्या मातीतून आविष्कृत झाल्या आहे. म्हणूनच त्या भावस्पर्शी आहे. त्या मेळघाटमधील आदिवासींच्या जीवन जाणीवेचा चित्रपट उभा करणाऱ्या आहे. त्यामुळेच या म्हणींना आदिवासी लोकजीवनाचे स्वतंत्र व्यक्तिमत्व लाभले आहे. मेळघाटमधल्या कोरकू, गोंड, भिलाला व मोंग्या जमातींच्या बोलीवरती हिंदीचा प्रभाव असल्यामुळे आदिवासी या मनोरंजनात्मक, अल्पस्वरूपी साहित्य प्रकाराला 'कहावते' असेही म्हणतात. मेळघाटमधील आदिवासी जमातींच्या काही प्रसिद्ध म्हणी किंवा कहावते पुढीलप्रमाणे.

आदिवासींचे वैशिष्ट्यपूर्ण कहावते:-

१. 'कम कबूत मरुवाना लच्छना'

अर्थ- कमजोर शरीर म्हणजे मरनाला आमंत्रण

२. 'आपन पाद दे तो शुमाली नी गधे

बीज्जो पाद दे तो गंधे आवे'

अर्थ- स्वतःच्या पादण्याला पुडीचा सुगंध

दुसऱ्याच्या पादिला घानेरडा वास.

३. 'मिड्डा फल्याँ चीडो लागोया'

अर्थ- गोड फाळांना किडे जास्त

४. 'गोबबर पडूसे तो कोई लेइन उठये।'

अर्थ- शेण जमीनीवर पडेल तर कहीतरी घेऊनच उठेल

५. 'ज्यादा ना बोल्लो, गुंगो ना छान्नो।'

अर्थ-अधिकही बोलू नका, आणि मुके ही राहू नका

६. 'ग्वालना ना केहवे दही तू षाडू

छिया ना केहवे मानू डायना'

अर्थ-गवलान आपल्या दह्याला आंबट म्हणत नाही

मुलगा आपल्या आईला डायन म्हणणार नाही

७. 'कूल्डो चरतो गधाना कान एट्टे।'

अर्थ- घोडा चरतो मात्र गध्याचे कान उभेच असते

८. 'छटांक भर नो तू, ने मन भर की बाता'

अर्थ- माणूस छटाक भर। अन गोष्ट मन भर

९. 'राजाने घर मे पजानी कमी।'

अर्थ- राजाच्या घरी पैशाची कमी।

१०. 'लोढू-लोढू तेरी रोसे। काठ डुबी रया।'

अर्थ- गोटा तरंगतो आणि लाकूड डूबते

११. 'एक भेटानी गोहे।'

अर्थ- एक सारखे भेटले।

१२. 'नौहरी नी बाक्का से निकलीन, नाहर नी बाक्का ने पडी ज्यो।'

अर्थ- अस्वलाच्या तोंडातून वाचलो तर वाघाच्या जबड्यात फसलो

१३. 'धोबीन कूतरो नाही वाटनो नही घाटनो।'

अर्थ- धोब्याचा कुत्रा नाही घरचा नाही घाटाचा।^{१२}

सारांश :-

भाषा ही मानवी संस्कृतीचे संक्रमण करणारी एक जिवंत प्रक्रिया आहे. जगातील अनेक आदिवासींनी आपल्या बोलींच्या माध्यमातून मौखिक परंपरा, आचार-विचार, रूढी-परंपरा, सांस्कृतिक व सामाजिक मूल्ये, व कलाविष्कार जपलेला आहे. भाषा ही एक अशी आविष्कार प्रणाली आहे की जिच्या रूपाने त्या व्यक्तीच्या, सामाजिक, सांस्कृतिक, पार्श्वभूमीचा आणि त्यांच्या जीवनपद्धतीचा अंदाज येऊ शकतो. म्हणूनच जर संस्कृती टीकवायची असेल तर सर्वप्रथम भाषेला टीकवीले पाहिजे, भाषेचे लुप्त होणे हा समाज व संस्कृतीसाठी चिंतेचा विषय आहे.

आदिवासी भाषा किंवा बोलींच्या संदर्भात हा मुद्दा महत्त्वाचा आहे. आधुनिकीकरणामुळे अनेक आदिवासी भाषा नष्ट किंवा मृतप्राय होत आहे. त्यात मेळघाटमधील भाषेचाही अधिक विचार करावा लागेल. कोरकू, गोंडी, भिलाला व इतरही अनेक जाती जमातींच्या भाषा व त्यातील बोली, सौंदर्य, तिच्यातील लकबी, लय, गेयता, मृदुता, लावण्यता यांचा आस्वाद घ्यायचा असेल तर बोली जिवंत राहणे गरजेचे आहे.

कोणत्याही आदिवासी बोलीचे जिवंतपणाचे लक्षण म्हणजे तिच्यातील विविधतेने नटलेले वाङ्मयीन पैलू. ज्याप्रमाणे कोणत्याही भाषेच्या प्रमाणबोलीत कथा, गीते, नाटके यासोबत म्हणी, उखाणे, शिव्या, वाक्प्रचार यामुळे त्या भाषेची लावण्यता द्विगुणीत करतात. अशाच भाषेच्या लावण्याचे विविध पैलू मेळघाटमधील आदिवासी भाषेमध्ये दिसून येते. ते म्हणजे कोरकू, गोंडी, भिलाली या भाषेमधील म्हणी किंवा कहावते होय.

संदर्भ :-

१.डॉ. मंदा नांदुरकर:- "मेळघाट परिसरातील भिलाला जमातीच्या लोकसाहित्यातून आविष्कृत होणारे जीवन एक अभ्यास", पृ. १३३,१३४

२.डॉ. काशिनाथ बन्हटि:- "कोरकू बोली वर्णनान्त्मक आणि समाज भाषा वैज्ञानिक अभ्यास" देवयानी प्रकाशन मुंबई, प्र. आ.२०१२, पृ.२६२

३.डॉ. कैलास सार्वेकर:- "बोली, समाज, साहित्य आणि संस्कृती", प्रतिभास प्रकाशन परभणी प्रस्तावना आ.२०१० पृ.१०२.